ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

Ростислав УГРИНЮК (Івано-Франківськ, Україна)

У статті здійснюється аналіз теорій семантичних об'єднань лексем та досліджуються структура, будова, характер лексико-семантичного поля і відношення між його компонентами.

Ключові слова: *лексико-семантичне поле, лексико-семантична група, лексико-семантичний варіант, парадигматичні відношення.*

The article deals with the analysis of theories of lexical and semantic paradigm. Its structure, hierarchical structure, the kind of lexical and semantic field and relations between its components are investigated.

Key words: *lexical and semantic paradigm, lexical and semantic group, lexical and semantic variant, paradigmatic relations.*

Актуальність дослідження зумовлена чималою увагою науковців до парадигматичного аспекту вивчення мовних явищ.

Об'єктом цього дослідження є лексико-семантична парадигма. Предметом – семантичні відношення між членами парадигми.

Метою дослідження було на основі проаналізованих теорій семантичних об'єднань слів, виявити структуру, ієрархічну будову, багатоступеневий характер лексико-семантичного поля та види відношень між членами парадигми.

Системна організація лексики проявляється в наявності у ній об'єднань слів, які характеризуються деякою спільністю значень. Слово, узагальнено відображаючи різні сторони одних і тих самих предметів та явищ матеріального світу в їх реальних різноманітних зв'язках, вступає у зв'язки з іншими словами [12: 10]. Називаючи якийсь предмет, якесь явище дійсності, мовець, по суті, завжди вибирає потрібне йому слово з цілого ряду інших можливих [14: 132]. Такі об'єднання слів називаються лексико-семантичними парадигмами, а семантичні відношення між членами парадигми – парадигматичними відношеннями [9: 47].

Найдавнішими парадигматичними угрупованнями є синоніми / антоніми та частини мови, які виділяла ще Олександрійська школа за участі стоїків Хрисипа та Варона (з III ст. до н.е.) [8: 9–10]. Частини мови утворюють парадигматичні угруповання за найбільш узагальненою ознакою (як, наприклад, дія, стан чи процес для дієслова, якість та властивість для прикметника тощо), що відзначаються відмінними морфологічними та синтаксичними характеристиками [15: 578–579]. Парадигматичним угрупованням меншого рівня узагальнення виступають синоніми (від грец. *synonymos* «однойменний») – слова однієї частини мови, значення яких збігаються повністю або частково [15: 447]. За своєю функцією синоніми, що утворюють синонімічні ряди, бувають (а) ідеографічними, позначаючи різні сторони позначуваного поняття, як, наприклад, *begreifen – verstehen*; (б) стилістичними, якщо дають різну оцінну характеристику позначуваного об'єкта (*verstehen – kapieren; Verstand – Grütze*); (в) семантико-стилістичними, коли поєднують властивості (а) та (б) як *Grips* та ін. За нашими даними, до складу семантичного поля «інтелект» [11] входять ідеографічні синоніми (93,46%), які відтіняють різні сторони об'єкта, що позначається [15: 447], і частково (семантико)-стилістичні (6,54%) (напр., *Grütze, Grips* тощо).

У XX ст. для вирішення питання парадигматичної систематизації лексики вчені почали використовувати категорію «поля» [10: 19]. Термін «поле», враховуючи досвід тезаурусів XIX-XX ст. (П. Роже, Ф. Дорнзайф; Р. Галліг та В. фон Вартбург), започаткували в семасіології німецькі мовознавці Г. Іпсен і Й. Трір, які вважали, що в свідомості мовця або слухача, слова існують не окремо, а зв'язані одне з одним за змістом, чим подолали атомарний підхід не лише до лексики [7: 42], а й до мовних явищ інших рівнів (див. граматичні, морфосемантичні, асоціативні, синтагматичні поля). Якщо більшість дослідників вважають полем сукупність мовних одиниць, що для вираження понятійної, предметної та функціональної схожості поєднуються за спільністю змісту (та інколи форми) [15: 380–381], то ключовим для нас є парадигматичне розуміння поля (за Й. Тріром та Л. Вайсгербером) як об'єднання різночастиномовних лексичних (та фразеологічних) одиниць на основі інваріантного значення. Як і в

першому, так і в другому розумінні поле чітко структурується на центр, периферію та, в деяких дослідників [7: 43], основний склад, що перебувають у різних відношеннях наближеності до домінанти, яка за своєю (як правило, нейтральною семантикою) найточніше виражає аналізовану понятійну категорію.

А.А. Уфімцева у своїй книзі «Опыт изучения лексики как системы» [12], критично проаналізувавши теорію Й. Тріра, запровадила, опираючись на думку Ф.П. Філіна [13], замість поняття «семантичне поле» нову лінгвістичну категорію – «лексико-семантична група слів» (далі ЛСГ). У такий спосіб провідне місце в східноєвропейській семасіології зайняла категорія ЛСГ, яка визначається як семантичне об'єднання слів (парадигм) однієї частини мови [9: 49]. Натомість, що коректніше, З. Нічман вважає компонентами ЛСГ різні лексико-семантичні варіанти (далі ЛСВ) (семеми чи значення) слова.

Щодо ієрархії взаємовідношень «поле – ЛСГ», то одні дослідники (Ф.П. Філін та ін.) розглядають ЛСГ як незалежний різновид семантичних полів, інші (напр. А.А. Уфімцева) включають обидва угруповання як рівноправні до складу більших парадигматичних об'єднань [6: 35; 143], а треті [3; 7: 42–44; 2: 7], думки яких дотримуємося, вважають одночастиномовні ЛСГ на основі інтегруючого інваріантного значення (наприклад, інтелект) складовими різночастиномовного лексико-семантичного поля (далі ЛСП).

Такий різнобій свідчить про відсутність чіткого розмежування термінів парадигматики. В.В. Левицький у своїй книзі «Статистическое изучение лексической семантики» міжлексемні парадигматичні зв'язки називає «проблемою семантичного поля» [5: 68].

Як слушно зауважив Д.М. Шмельов, складність розмежування пов'язана з тим, що деякі дослідники виключають розгляд об'єднань слів з лінгвістичного дослідження з тієї причини, що вони обумовлені предметно-логічними, а не мовними (семантичними) факторами [14: 130]. Це твердження, на нашу думку, є занадто категоричним, оскільки весь лексичний склад мови відображає позамовну дійсність, а говорити про значення слова без співвіднесення цього

слова з чимось поза мовою можна, лише надавши самому терміну «значення» дуже обмежений зміст [див. 14: 130].

Г.В. Степанова та О.М. Шрамм вважають, що парадигматичні відношення відображають змістові зв'язки, які існують між явищами дійсності. Ці відношення, однак, «скоректовані» мовою, тобто лексико-семантичною системою, яка в ній існує [9: 47]. Таким чином, основою для виділення парадигми як елементу лексико-семантичної системи мови є спільність змісту ЛСВ слів, які входять до неї [9: 48]. Попри все, чітке розмежування груп слів, що складає певні труднощі, власне, і робить можливим вивчення парадигматичних відношень слова як лексико-семантичної одиниці мови [14: 132].

Необхідно підкреслити, що парадигматичні відношення в лексиці багатоступеневі (якщо слова не знаходяться в безпосередніх парадигматичних відношеннях, хоча парадигми, в які вони входять, в цілому могли б знову-таки розглядатися як компоненти більш загальної парадигми або парадигми наступного рівня) та не однолінійні. Тобто, як стверджує Д.М. Шмельов, багато слів є одночасно членами не однієї, а декількох лексико-семантичних парадигм (у т.ч. і різного рівня узагальнення) [14: 134]. Це відбувається, на думку дослідників, завдяки тому, що слово може входити в ці парадигми за різними ЛСВ чи на різному рівні узагальнення (синонімічний ряд, ЛСГ, поле, сукупність полів тощо) [напр. 7: 43].

Зроблений Г.В. Степановою та О.М. Шраммом аналіз відношень між семами в окремому значенні слова, між значеннями в багатозначному слові і між членами парадигми дозволяє сказати, що на всіх рівнях виявляються одні й ті ж види відношень, а саме: 1) відношення суміжності (тобто взаємодоповнюваності) напр., *Auffassungsgabe – швидкість сприйняття; Vernunft – інтелект, що ґрунтується на досвіді*, 2) родо-видові відношення (напр., *Verstand – Intellekt, Geist, Intelligenz*), 3) відношення подібності (напр., *begabt, talentiert*) і 4) відношення протилежності [9: 48]. Натомість В.В. Левицький вважає, що елементи семантичного поля знаходяться один з одним здебільшого у відношеннях комутації, тобто у відношеннях додаткової дистрибуції,

синонімічного ряду – субституції, а ЛСГ – у відношеннях комутації і субституції [5: 76]. Такий підхід, на нашу думку, вдало демонструє і схожість, і істотну відмінність цих парадигматичних угруповань.

Д.М. Шмельов стверджує, що взаємозамінність слів в одних мовленнєвих ситуаціях і протиставлення в інших свідчить про їх приналежність до лексико-семантичних парадигм різних рівнів, тобто до групи слів, які об'єднуються на основі меншого або більшого числа диференційних ознак [14: 139]. Наприклад, прикметники *klug, intelligent, schlau* протиставляються за рядом ознак, які є суттєвими в межах синонімічної парадигми (ряду), яка утворилася цими прикметниками. Але в той же час вони входять і в більш загальну парадигму, в якій усі разом протиставляються таким словам, як *dumm, unbegabt, ungeschickt*, що, в свою чергу, утворюють окрему парадигму. Крайні, граничні випадки подібної взаємозамінимості і протиставлення можна розглядати як **синонімію** і **антонімію** [14: 140].

Як бачимо, через відношення комутації лексико-семантичне поле проявляє гіперо-гіпонімічний характер, включаючи у свій склад на основі інваріантного значення різночастиномовні ЛСГ. Гіпонімія як родо-видове відношення – це сукупність семантично однорідних одиниць, які належать до одного класу [4: 269]. Так, наприклад, видові поняття *Intellekt, Vernunft, Klugheit, Geist* тощо (гіпоніми) об'єднуються родовим поняттям (гіперонімом) *Verstand*. Необхідно підкреслити, що компоненти ЛСП є між собою синонімічними, оскільки характеризуються деякою спільністю значень, а саме: ЛСП включає різночастиномовні синонімічні ряди.

Таким чином, викладений та проаналізований матеріал дає можливість зробити висновок, що лексико-семантичне поле має ієрархічну будову та складається з різночастиномовних лексико-семантичних груп [пор. 2: 7], а ЛСГ з менших за обсягом мікросистем – синонімічних рядів як їх парадигм. Лексико-семантична група (як і семантичне поле) структурується на ядро, основний склад та периферію (нечастотні ЛСВ, які з'являються переважно в інших сферах вжитку з небагатьма спільними семами [7: 43]). Ядровий склад повніше виражає

у своїх значеннях основні характеристики домінанти, семантика якої мов стрижнем поєднує ці структурні частини [7: 43]. У такий спосіб слова організовані за спільністю значень у ряди, чи парадигми синонімів, різнотипні мікро- та макросистеми (ЛСГ, поля) та входять у лексико-семантичну систему мови. При цьому лексико-семантичне поле, на нашу думку, має включати фразео-семантичну групу (далі ФСГ), оскільки фразеологізми, як і всі знаки мови, не існують відокремлено, а належать до певних, поєднаних системних утворень (полів) [1: 24]. У такий спосіб можна говорити про функціонування лексико-фразеологічного поля як об'єднання різночастиномовних ЛСГ та ФСГ.

Взаємовідношення різних семантичних полів з відмінними інваріантами, не є ізольованими угрупованнями, а пов'язані між собою. При цьому поля можуть перетинатися з компонентами інших ЛСП, що мають іншу семантику. У зв'язку з цим виникає проблема перехрещення семантичних полів (детальніше див. [11: 54].

Отже, лексико-семантичне поле має гіперо-гіпонімічний характер, відзначається ієрархічною будовою та включає різночастиномовні лексико-семантичні групи, а ЛСГ – менші за обсягом синонімічні ряди. Крім цього, поле структурується на центр, основний склад та периферію, ядерні компоненти якого, за різними ЛСВ, є одночасно членами не однієї, а декількох лексико-семантичних парадигм.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баран Я.А. Фразеологія в системі мови / Я.А. Баран. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 176 с.

2. Бондаренко О.С. Концепти "чоловік" і "жінка" в українській та англійській мовних картинах світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.02.17 „ Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство“ / О.С. Бондаренко. – Донецьк, 2005. – 19 с.

3. Васильев Л.М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105–113.

4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.

5. Левицкий В.В. Статистическое изучение лексической семантики: учеб. пособие / В.В. Левицкий. – К. : УМК ВО, 1989. – 156 с.

6. Левицкий В.В. Экспериментальные методы в семасиологии / В.В.Левицкий, И.А. Стернин. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1989. – 192 с.

7. Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії: Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи / О.Д.Огуй. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – 370 с.

8. Огуй О.Д. Історія лінгвістичних учень : Конспект лекцій / О.Д. Огуй. – 2.вид. – Чернівці : Рута, 2009. – 56 с.

9. Степанова Г.В. Введение в семасиологию русского языка / Г.В. Степанова, А.Н. Шрамм. – Калининград : Калининградская правда, 1980. – 72 с.

10. Степанова М.Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке : учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. / М.Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 259 с.

11. Угринюк Р.В. Лексичні та фразеологічні одиниці сучасної німецької мови на позначення інтелектуальних здібностей людини (квантитативно-польовий підхід): дис... канд. філол. наук : 10.02.04 / Угринюк Ростислав Васильович. – Івано-Франківськ, 2010. – 304 с.

12. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы: на материале английского языка / А.А. Уфимцева. – М. : Изд. Академии Наук СССР, 1962. – 287 с.

13. Филин Ф.П. Очерки по общему языкознанию / Ф.П. Филин. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – 394 с.

14. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д.Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.

15. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь [Гл. ред. В.Н.Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ростислав Угринюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Наукові інтереси: проблеми семантики.